

УДК 1(091)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.8>

ЕНТЕОГЕНИ І РИТУАЛ

Ігор Кудря

*Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського,
Навчально-науковий гуманітарний інститут, кафедра філософії та історії
вул. Джона Маккейна, 33, 01042, м. Київ, Україна*

Актуальність даної роботи пов'язана з розв'язанням важливої проблеми виникнення ритуалу і ролі ентеогенів в ритуальній практиці. В свою чергу з'ясування ролі ентеогенів в ритуальній практиці може стати інструментом, що дозволить наблизитися до більш глибокого осмислення класичного філософського питання розум-мозок. В цій статті робиться акцент на комплексності та науковості, оскільки автор розглядає основні аспекти ролі ентеогенів в ритуалі – філософський, міфологічний, нейрофармакологічний та історичний. Поняття ентеоген походить від грецького слова, що означає «усвідомлення сакрального всередині себе», термін, який греки використовували для опису станів поетичного натхнення, які можуть бути викликані ритуальними рослинами. Цей філософський термін претендує на те, щоб замінити конкретні поняття, які описують особливі стани свідомості, зокрема, такі як психотоміметичний (що імітує психічний стан), галюциногенний (викликає галюцинації або ілюзії), психоделічний (виявляє душу або свідомість), містикоміметичний (що імітує містичний стан), онейрогенний (що викликає сновидіння), фанеротаймний (викликає фантазії).

Ентеогени мають довгу історію ритуального використання в різних культурах. Вони привернули до себе широку наукову увагу в аспекті дослідження змінених станів свідомості і містичного досвіду, що призводять до позитивних змін у поведінці.

Метою статті виступає обґрунтування значення ентеогенів в ритуалі. Методологічною базою даного дослідження виступають порівняльний, історичний, структурно-функціональний методи. Отримані результати дослідження поглиблюють і розширюють знання про ентеогени, що є важливим питанням виникнення та функціонування ритуалів. Дослідження механізмів дії ентеогенів має першорядне значення для розуміння процесів, що лежать в основі ритуальних практик, а також забезпечує методологічну платформу розробки подальшого вивчення феномену ритуалу. Оскільки дане дослідження знаходиться на стику філософії, історії, міфології та психофармакології, отримані результати можуть мати вплив на розвиток даних галузей науки як у фундаментальному, так і прикладному аспекті.

Ключові слова: ентеоген, культ, міф, обряд, ритуал.

У творах Гомера, Овідія, Вергілія ентеогени описуються у зв'язку з міфами, медициною, магією, фармакологією, а також у ритуальному значенні.

Ритуальне використання ентеогенів асоціюється з культурами мисливців-збирачів по всьому світу – від Америки до Євразії, Австралії та Африки. В IV ст. до н. е., Геродот описав ритуальне використання коноплі скіфами Понтійського степу, практику, підтвержену археологічними дослідженнями. Греки, а пізніше римляни та аграрні суспільства на Близькому Сході та Криті проводили Елевсинські містерії, сезонні обряди, які включали ритуальне вживання ентеогенного напою, який міг включати ріжки. Напій сома, описаний у Рігведі, відноситься до ентеогенів, хоча його точна ідентифікація є предметом дебатів. Пов'язана з ним хоама, згадується в зороастрійській Авесті. Ритуальне використання мухомору, який містить мускарін, практикувалося шаманами, або провідниками. Ця стародавня

практика налічує 40000 років. Після викликання зміненого стану свідомості шаман залучав учасників ритуалу до гри на барабанах, співу, куріння тютюну – усе це мало на меті сприяти відчуттю трансформації. «У міфі трансформації свідомості є невід’ємним елементом основної історії героя або героїні, які стикаються зі способами спілкування між людиною та невидимим, і такий досвід розглядається як частина оновлення духовного благополуччя» [6, с. 11].

Найпоширенішим ентеогеном, що спричиняє зміни станів свідомості в історії, є етанол. Одним із найдавніших текстів, що описує вживання алкоголю є «Епос про Гільгамеша», у якому дикун Енкіду стає людиною, вживаючи пиво. Алкоголь допомагає людям зв’язуватися з богами через змінені стани свідомості і служить для поклоніння божествам. Люди в усьому світі, використовували флору, як джерело ритуальних і фармакологічних засобів, з епохи палеоліту люди лікували хвороби та проводили обряди, експериментуючи з рослинами. Плодові дерева, які з’явилися близько 100 мільйонів років тому відкрили доступ до цукру та етанолу. Сік фруктів забезпечує необхідні умови для дріжджів і перетворення цукру на спирт. Ранні збирачі були біологічно адаптовані до етанолу, 10% ферментів печінки людини, становить алкогольдегідрогеназа, яка генерує енергію з алкоголю. На генетичних основах людської схильності до алкоголю наголошує гіпотеза про п’яну мавпу, яка припускає, що людський потяг до етанолу може походити від залежності *Homo sapiens* від ферментуючих фруктів як панівного джерела їжі. «Ключовою особливістю гіпотези про п’яну мавпу є те, що алкоголь може використовуватися всіма тваринами, які харчуються фруктами, як надійний дистанційний індикатор наявності цукру. Як ми всі знаємо, коли відчуваємо запах алкоголю здалеку, молекула алкоголю швидко випаровується і може переміщатися на великі відстані через свою низьку молекулярну масу. Як і у випадку з плодовими мухами, будь-який ссавець чи птах, які можуть відчуті цей сигнал і потім слідувати за ним проти вітру, отримають калорійний приз. І чим швидше, тим краще, щоб з’їсти фрукт раніше, ніж до нього достануться інші» [2, с. 7]. Алкоголь відіграв важливу роль у різноманітних ритуальних контекстах, наприклад, в обрядах ініціації, святах, підготовці до війни та укладанні угод. «В міфології, наприклад, китайський король мавп добре відомий своєю пустотливою вдачею та потягом до алкоголю, що породжує велике сум’яття та хаос» [2, с. 6].

Ритуальне використання алкоголю та ставлення до нього надзвичайно різняться. У деяких культурах вживання алкоголю суворо заборонялося і каралося. Алкоголь залишається основним культурним ентеогеном практично всього світу.

Другим ентеогеном після етанолу в ритуальній практиці є мухомор. Гриби з давніх часів є цінною їжею і важливим елементом ритуалу. Багато культур є мікофобми та мікофілами, тобто в одних культурах гриби табуовані, в інших обожнені. Існує довга історія споживання дикорослих грибів у Південно-Східній Азії, Південній Америці і Східній Європі. Ці регіони світу можна назвати мікофілами. З іншого боку, у частині Західної Європи гриби рідко споживають, тут можна казати про мікофобію (боязнь грибів).

Етноботанік Р. Уоссон сформулював концепцію шанування грибів у індоіранському культі соми. Індоіранські кочові народи сповідували культ зосереджений навколо напою сома. Численні гімни у Рігведі присвячені сомі, ентеогену, який використовували брахмани під час ритуалу. З часом ентеоген був замінений символами, а походження соми було забуто. Р. Уоссон ідентифікував сому з червоним мухомором. «3250 років тому індоарії, що жили в долині Інду, вшановували рослину, чий сік, вичавлений і негайно випитий, мав дивовижні психічні ефекти, які можна порівняти з нашими мексиканськими галюциногенними грибами, порівнянні, але далеко інші. Її стебло (мовою мікологів «стрижень») було

м'ясистим як у лісових грибів! Росла тільки високо в горах. Як добре це підходить мухомору на широті долини Інду! У традиціях Євразії існує лише одна рослина, що постачає психотропний метаболіт – мухомор» [7, с. 33].

Культ соми був наслідком поширеної ритуальної практики Євразії і, можливо, стояв у витоків шаманізму. Відлуння міфологічних уявлень про мухомор можна знайти в Європі, Азії та Америці. Алкалоїд мускарин, знайдений у мухоморі стимулює мускаринові рецептори, які разом з нікотиновими рецепторами утворюють два класи ацетилхолінових рецепторів, активуючих парасимпатичну нервову систему. Цей алкалоїд виділяється із сечею. Ритуальне споживання сечі, відзначене в іранських духовних традиціях, таких як зороастризм і мітраїзм.

Мухомор також використовувався як ентеоген у групових ритуалах вікінгів. Згідно, шведському теологу Самуелю Едману, вікінги, яких називають берсерками, входили в стан зміненої свідомості, під час бою після вживання мухомора. Берсерки були членами культу Одіна. Тотемізм і шаманізм були поєднанні в культурі Одіна, з одного боку в ньому був присутній досвід ототожнення людини з нелюдським, з іншого боку, це ототожнення досягалося через стан зміненої свідомості. Цей змінений стан свідомості, породжується специфічними ритуалами та обрядовими техніками (фізичним навантаження, танцями, музикою, дієтою або ентеогенами). Свідомість під дією ентеогенів в процесі ритуалу може згадати первісні поведінкові архетипи.

Практики цього культу були таємницею, хоча візантійський імператор Костянтин VII згадує у своїй «Книзі Церемоній» танець у звірячих шкурах і масках, який виконувала його варязька гвардія. Мухомор вживали для підвищення сили в бою, пересуванні на великі відстані, стійкості до низьких температур. У XII ст. ритуальні практики берсерків і культ Одіна поступаються християнству.

Елевсінські містерії були щорічним святкуванням культу родючості богині Деметри. Колос був символом містерій. Містерії святкували у храмі в Елевсіні, що поблизу Афінів. Культ практикував обряди, двічі на рік: Малі містерії навесні, на честь повернення Персефони, і Великі містерії восени. Протягом майже 2000 років проводилося щорічне святкування. Посвячені проводили ніч у затемненій залі посвячення, де вони бачили видіння. Більшість знань про Елевсінські містерії походить з анонімного віршу VII століття до н. е. Поема описує міфічне заснування містерій Деметрою, яка була вражена горем через викрадення своєї дочки Персефони (Кори) Аїдом. Розлючена Деметра знищила всі рослини, Зевс, побоюючись, що людство також загине, змусив Аїда повернути Персефону Деметрі. Однак Персефона з'їла гранатове зерно в підземному світі, і тому була приречена повертатися в Аїд кожного року [5, с. 142]. Цей міф символізував для греків природну таємницю зміни пір року, і чудо весняного відродження. Деметра наказала побудувати Елевсінський храм і, відмовившись від застосування вина (богом вина був Діоніс), готувала особливий напій – кікеон. «Слово кукіон зазвичай означає напій, що складається з різних елементів рослинного та/або тваринного походження: найпоширенішим інгредієнтом був ячмінь, а іншими компонентами могли бути вода, вино, мед, чебрець, цибуля та сир» [1, с. 87].

Кікеон, був ентеогеном і викликав видіння. Ріжки пурпурові, що ростуть на ячмені, пояснюють ритуальні властивості напою. Ці гриби містять алкалоїди ріжків або мікотоксини. У Європі ріжки пурпурові зазвичай вражають зернові культури, такі як жито, ячмінь, просо та овес. Найдавніші знання про ріжки зустрічаються в китайських джерелах приблизно за 1000 років до н. е. У 500 році до н. е. в єгипетській медицині застосовували суміш ріжків, олії та меду для росту волосся. У 370 р. до н.е. Гіппократ описав ріжки як мелантійон, зазначивши його використання для зупинки післяпологової кровотечі.

Приблизно в 300 році до н. е. греки дійшли висновку, що ячмінь більш вражається ріжками, ніж пшениця. Епідемії отруєння ріжками, які називають ерготизмом, постійно охоплювали Європу протягом Середньовіччя і Ренесансу.

Авеста, стародавній іранський релігійний текст, частково приписуваний Зороастру, була складена у I тис. до н. е. Зороастр жив у V–VI ст. до н. е., але більша частина тексту Авести є значно новішою, хоч і заснована на переказах що передують життю Зороастра. Три розділи Авести, Ясна 9, 10 і 11, відомі як гімн хаомі, неодноразово посилаються на ентеоген, відомий як хаома, тотожний індійській сомі. Оскільки використання оригінальної рослини сома не збереглося в Індії, ідентифікацію соми складно провести. Те саме стосується іранської хаоми, використання якої в ритуалі повністю зникло з ісламським завоюванням Ірану в VII ст. н. е. Можна припустити, що цей ритуальний напій який використовувався в індуїзмі і зороастризмі представляв собою суміш ефедри, канабісу або опіума, а також мухомора [3, с. 6].

Беладона широко використовувалася як інгредієнт відьомських «літаючих мазей» в середньовічній Європі, в епоху Ренесансу застосовувалася для розширення зіниць, щоб підкреслити красу, звідси назва *belladonna* «красива жінка». К. Лінней кодифікував її дивовижні властивості як рід *Атропа*, або незворотна доля, яка розрізає тонку нитку життя, і вид *belladonna* через її здатність розширювати зіниці. Відьма Цирцея спробувала беладаною отруїти і перетворити на свиней команду Одісея [3, с. 7]. Улісс єдиний врятувався, прийнявши протиотруту, яку йому дав Гермес, вважається це був пролісок, який містить інгібітор ацетилхолінестерази галантамін, антидот тропанових алкалоїдів гіосціаміну та скополаміну пасльонових.

Родичем беладони є інші пасльонові ентеогени, зокрема, дурман, мандрагора, блекота. Дурман широко використовували корінними народами Північної та Центральної Америки для викликання станів транс у ритуалах ініціації, ворожіння та зцілення. Квіти дурману зустрічаються в міфах і художніх творах, пов'язаних з Буддою та Шивою. Назва дурману зустрічається в стародавніх санскритичних рукописах як *дустура*, *Авіцена* наголошував на його психофармакологічних властивостях [4, с. 93].

У Середньовіччі мандрагора була найвизначнішою лікарською рослиною Європи, здатною лікувати практично все: від безпліддя та безсоння, пророкування майбутнього до захисту в бою. Мандрагора містить тропанові алкалоїди скополамін, гіосціамін, атропін і мандрагорин, які діють на центральну нервову систему. Протягом багатьох сотень років мандрагора використовувалася як снодійний і безбездіяльний засіб. Мандрагора, а також опійний мак присутні у давньоєгипетській міфології та концепціях подорожі душі. Середньовічні алхіміки, шукаючи філософський камінь і еліксир безсмертя, виготовляли панацеї, які включали різноманітні пасльонові.

Кельтський бог Бель, скандинавський Тор і римський Юпітер асоціювалися з блекотою чорною [3, с. 7]. У Середньовіччі блекота була однією з найпопулярніших рослин, що використовувалися в медичних і ритуальних цілях в Європі. Відома як «відьомська рослина», її використовували маги та цілителі в ритуальних очищеннях димом, а також для приготування відварів і «літаючих мазей». Атропін, один із алкалоїдів, які містяться в блекоті та інших видах пасльонових, легко всмоктується шкірою, якщо змішати його з жиром або олією. Вплив цієї мазі, нанесеної переважно на пахви або генітальну область, викликав відчуття польоту. Відьом часто зображують літаючими на мітлах. Блекота використовувалася як анестетик, а також як психоактивна рослина, про що було зазначено в єгипетському рукописі, що датується 1500 р. до н. е. У Азії та Близького Сходу блекоту досі курять разом з канабісом.

Записи про використання коноплі в ритуальних цілях сягають понад 4000 років тому. У ведичних гімнах канабіс згадується як божественний нектар. Бханг, паста з листя коноплі, подрібнена з спеціями, вважалася улюбленою стравою бога Індри. Ганджа виготовлялася шляхом пресування збагачених смолою верхівок квітів у компактну масу, яку коптили. Канабіс вживають для медитації садху (аскети). Будда вживав по одному конопляному зернятку на день протягом усіх етапів аскези, що привели його до просвітлення. Застосування канабісу в різних індійських медичних традиціях варіюється від лікування дизентерії та прокази до венеричних захворювань, кашлюку, туберкульозу та лупи. Вживання канабісу поширилося з Індії до Ірану, а звідти по всьому арабському світу у VI ст. н. е. Коноплі використовувалися в соціальних і ритуальних контекстах по всій Африці. Канабіс був привезений до Європи скіфами, які прийшли із Середньої Азії в I тис. до н. Геродот в 500 р. до н. е. згадує про конопляну лазню скіфів. Канабіс завезли до Нового Світу англійські та іспанські колоністи на початку XVI ст. для виробництва волокна та одягу. Месіанський афро-ямайський рух растафарії включив куріння конопель у свої ритуальні церемонії.

Історично корінні суспільства Північної, Південної та Центральної Америки використовували велику різноманітність ентеогенів. Найпоширенішим ентеогеном в ритуалах індіанців є тютюн, родич пасльонових. Тютюн був однією з перших рослин, одомашнених у Америці. Тютюн згадується в історичних розповідях про ритуали індіанців. Тютюн особливо важливий для ініціації шамана-початківця, який може споживати великі дози, щоб отримати ініціаційне бачення за участю духовного провідника. Щоб допомогти собі у блуканні між реальністю цього світу та реальністю потойбічного, південноамериканські шамани вживають тютюн. Вони навчилися правильно дозувати ентеоген для безпечного подорожі туди й назад і цінували тютюн, як дуже дорогоцінну траву [8, с. 156]. Нікотин, основний психоактивний інгредієнт тютюну, є тропановим алкалоїдом. Нікотин має широкий спектр впливу на мозок, включаючи стимуляцію, покращення пам'яті та усвідомлення, полегшення тривоги та ейфорію. У звичайних споживачів розвивається толерантність до нікотину.

Кока вирощується і вважається священною для жителів Андських гір близько 5000 років. У культурі Анд кока вважалася земним втіленням жіночого божества «Мама Кока», яка допомагала народам Анд подолати втому, голод і нещастя в суворому гірському кліматі. Інки, вважали споживання коки привілеєм правлячої верстви, яка походила від бога сонця Інті. Саме під час імперії інків, кока набула особливого ритуального значення. Інки спалювали листя коки перед богами, як частину ритуалу зцілення хворих. Вважалось, що споживання листя викликає транс і змінені стани свідомості. Сапа Інка або імператор – винагороджував за вірність кошиками з листям коки. Їх також роздавали солдатам на святах, щоб відсвяткувати перемогу.

Важливість лотоса і блакитного латаття у східній ритуальній традиції пояснюється наявністю ізохінолінових алкалоїдів, таких як нуциферин і апорфін, хімічних родичів морфіну, які можуть викликати сновидіння, галюцинації, транс. Лотос використовували в давньоєгипетських релігійних церемоніях для викликання змінених станів свідомості. Міфологія Індії та Південно-Східної Азії показує, більшість індійських і буддійських богів і богинь ведуть своє походження з Вед і мають тісні асоціації з лотосом, тому ентеогенний статус цієї рослини походить з доісторичного минулого Південно-Східної Азії. Лотос символізує сходження до бездоганної краси з болотного середовища, еволюцію від інстинктивних поривів до духовного звільнення. У буддизмі лотос символізує піднесений стан людини, її голова високо піднята, чиста і незаплямована, а її стопи вкорінені у світі

досвіду. Індуїстська і буддійська міфологія мають численні історії про цей вид рослини. В індуїзмі лотос вважається центром Всесвіту. Кожне з трьох брамінських божеств, Брахма, Вішну і Шива пов'язані з цією рослиною. Відомо, що насіння лотосу має максимальний період життєздатності серед усіх видів квіткових рослин. Символи лотоса є центральними у янтрах.

Майже у всіх культурах є ентеогени або ритуальні рослини, які дозволяють людям контактувати з духами чи божествами, щоб отримати знання, силу та панацею. Ентеогенні рослини є центральними моментами багатьох ритуалів, пронизаними важливими духовними та соціальними функціями.

Існує ентеогенна концепція, за якою ентеогенні рослини вважаються причиною всіх ритуалів, мистецтва і систем первісних вірувань. Здатність цих рослин відкривати двері для сприйняття та надавати нове уявлення про себе, суспільство та світ призводить до їх асоціації з магічними силами та божественними істотами. Сучасні стимулятори, тютюн і алкоголь, колись вважалися священними і використовувалися переважно в ритуальних практиках.

У різних історичних контекстах ентеогени еволюціонували від ритуальних, обмежених способів використання до більш широких моделей використання. Бажання досягти змінених станів свідомості виявилось потужним, універсальним людським прагненням. Як і у випадку лібіді і агресії, люди готові йти на ризик, щоб задовольнити свої бажання щодо зміненої свідомості, навіть коли це забороняється та суворо карається суспільством.

Загалом, вивчення ентеогенів є порівняно недавнім явищем, як і визнання їх визначального впливу на формування ритуальних практик шаманізму. Зараз серед вчених широко визнано, що ентеогени представляють собою один із найбільш потужних і стародавніх засобів індукції автентичних станів свідомості. Насправді ентеогени можуть бути первісним способом індукції глибокої та тривалої зміни свідомості, яка зазвичай асоціюється з ритуалістичними станами. Тому вони знаходяться в основі таких прадавніх церемоній, як ритуали ініціації та інші містерії. Коли ентеогени розглядаються в контексті ритуалів, міфологічна традиція культури переживається заново та наповнюється глибокою безпосередністю та силою.

Людина розчиняється в містичному, єдиносущному спілкуванні з силою глибокого сакрального значення. Цей досвід інтерпретується як первісна свідомість і іноді описується як безпосередній контакт з основами буття. Оскільки ритуал за своєю суттю практичний, він надає найвищого значення регулярному доступу до таких трансцендентних станів. Ентеогенний досвід, часто описується як відчуття, більш реальне та живе, ніж звичайний досвід.

Деякі ентеогени, які використовувалися для ритуальних практик, виступили важливими лікарськими засобами. Серед них є знеболювальні засоби, стимулятори центральної нервової системи, мідріатики, що розширюють зіницю, міотики, що звужують зіницю. Ентеогени служать антидотами. Використання ентеогенів з метою духовного розвитку, а також як альтернативна медицина все більше привертає увагу філософії, нейропсихології і психофармакології.

Список використаної літератури

1. Bizzotto J. The hypothesis on the presence of entheogens in the Eleusinian mysteries. *Medicina Historica*. 2018. Vol. 2, № 2. P. 85–93.
2. Dudley R. *The Drunken Monkey: Why We Drink and Abuse Alcohol*. Berkeley: University of California Press, 2014. 154 p.

3. Kennedy D. O. *Plants and the Human Brain*. New York: Oxford University Press, 2014. 379 p.
4. Mann J. *Murder, magic, and medicine*. New York: Oxford University Press, 2000. 232 p.
5. Ott J. *Pharmacotheon: Entheogenic Drugs, Their Plant Sources and History*. Kennewick, WA: Natural Products Co., 1996. 639 p.
6. Ruck C. P. *Mushrooms, myth, and Mithras: the drug cult that civilized Europe*. San Francisco: City Lights Books, 2011. 292 p.
7. Wasson R. G. *Soma: Divine Mushroom of Immortality*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968. 380 p.
8. Wilbert J. *Tobacco and shamanism in South America*. New Haven and London: Yale University, 1987. 320 p.

ENTHEOGENS AND RITUAL

Igor Kudrya

*V. I. Vernadsky Tavria National University, Educational and Scientific Humanitarian Institute,
Department of Philosophy and History
John McCain str., 33, 01042, Kyiv, Ukraine*

The relevance of this work is related to solving the important problem of the emergence of ritual and the role of entheogens in ritual practice. In turn, clarifying the role of entheogens in ritual practice can become a tool that will allow us to get closer to a deeper understanding of the classic philosophical question of mind-brain. This article emphasizes complexity and scientificity, as the author considers the main aspects of the role of entheogens in ritual – philosophical, mythological, neuropharmacological and historical. The term entheogen comes from a Greek word meaning “awareness of the sacred within”, a term the Greeks used to describe states of poetic inspiration that could be induced by ritual plants. This philosophical term claims to replace specific concepts that describe particular states of consciousness, in particular, such as psychotomimetic (imitating a mental state), hallucinogenic (causing hallucinations or illusions), psychedelic (revealing the soul or consciousness), mysticomimetic (imitating mystical state), oneirogenic (causing dreams), phanerothymic (causing fantasies).

Entheogens have a long history of ritual use in various cultures. They have attracted wide scientific attention in terms of research into altered states of consciousness and mystical experiences that lead to positive changes in behavior.

The purpose of the article is to justify the importance of entheogens in the ritual. The methodological basis of this study is comparative, historical, structural and functional methods. The obtained research results deepen and expand knowledge about entheogens, which is an important issue of the emergence and functioning of rituals. The study of the mechanisms of action of entheogens is of primary importance for understanding the processes underlying ritual practices, and also provides a methodological platform for the development of further study of the ritual phenomenon. Since this study is at the intersection of philosophy, history, mythology and psychopharmacology, the obtained results can have an impact on the development of these branches of science in both fundamental and applied aspects.

Key words: entheogen, cult, myth, rite, ritual.